

ЗБОРНИК РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНОГ НАУЧНОГ
СКУПА ОДРЖАНОГ 3. СЕПТЕМБРА 2021. ГОДИНЕ
У АЛЕКСИНЦУ

АЛЕКСИНАЦ И ПОМОРАВЉЕ У ПРОШЛОСТИ

САДРЖАЈ

Поздравна реч	9
Др Сузана Рајић, Др Данко Леовац	
Русские о Србији и Србима – приређени извори А. Л. Шемјакина и њихов значај за друштвену и политичку историју Србије.....	11
<i>I</i>	
Оливера Думић, Небојша Ђокић	
Жупа и нахија Загрлата	25
МА Жарко Илић	
Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века	39
Др Чедомир Антић	
Морава у британским изворима	65
<i>II</i>	
Др Урош Шешум	
Демографске промене у насељима Бугарморавске капетаније / среза 1833–1837.	79
МА Предраг Илић	
Досељавање становништва алексиначког краја на простор Шумадије у првој половини XIX века	119
Зоран Стевановић	
Становништво и привреда Алексиначког и Моравског среза од 1918. до 1941. године.....	133
Др Милош Јагодић	
Становништво Алексинца (1834–2011).....	171

III

- Др Славиша Недељковић
Аграрно–правни положај Срба у Јужном Поморављу у првим годинама након доношења Саадразамових уредби (1832–1835)..... 185
- МА Александар М. Савић
Алексиначки карантин (1839–1858)..... 201
- Нинослав Станојловић
Стевча Михаиловић – ђумругија алексиначки..... 221
- мр Небојша Ђокић
Битка на Шуматовцу 11/23. августа 1876. године..... 231
- Проф. др Владимир Кривошејев, Александар Никезић
Пандемија шпанске грознице 1918. године у алексиначком крају... 265
- Александар Динчић
Алексиначко Поморавље у рату и окупацији (1941–1944) 281
- др Мирослав Радивојевић
НАТО бомбардовање Алексинца – рушење и обнова..... 329

IV

- Др Данијела Поповић Николић
***Твој брат који те љуби* – преписка између Тихомира и Владимира Р. Ђорђевића* 343**
- Светлана Ђурђевић
Алексинчанке у подружинама и пододборима женских хуманитарних друштава у Алексинцу до Првог светског рата..... 367
- Милан Петровић, Зоран Стевановић, Сениша Голубовић
Ружа Леринц – професор Државне учитељске школе у Алексинцу. 401
- Зоран Стевановић
Основно школство у Моравском срезу између два светска рата..... 415
- Др Жељко Младеновић
Настава и наставници психологије у Учитељској школи у Алексинцу од 1896. до 1941. године..... 453

Др Недељко Р. Богдановић

Архаизми и иновације у говору алексиначког краја..... 473

Ђорђе С. Петковић

**Прегршт (не)обичних медаљона са културно–историјске вертикале
Алексиначког Поморавља..... 489**

Др Сузана Рајић

редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
srajic@f.bg.ac.rs

Др Данко Леовац

ванредни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
danko.leovac@f.bg.ac.rs

**Русские о Србији и Србах – приређени извори
А. Л. Шемјакина и њихов значај за друштвену и
политичку историју Србије**

Апстракт: У раду су анализирана три зборника грађе *Русские о Србији и Србах* приређивача и уредника Андреја Л. Шемјакина. Зборници доносе мало или нимало познату грађу за истраживаче српско–руских односа и веза, те друштвених и политичких прилика у Србији друге половине 19. и почетком 20. века. О Србији и Србима писали су публицисти, слависти, војни и дипломатски представници: Ровински, Кулаковски, Скаљковски, Мешћерски, Максимов, Успенски, Марков, Јевреинов и други. Својим радовима извршили су значајан утицај на формирање руског јавног мњења о Србији и Србима, али су имали удела и у вишим аристократским круговима који су били блиски двору и где су се одређивали правци политике Царства према Балкану и Србији.

Кључне речи: Србија, Русија, Андреј Л. Шемјакин, српске теме, мемоарска грађа, извори руске провенијенције

Андреј Л. Шемјакин био је доктор историјских наука и главни научни сарадник Одељења за историју словенских народа периода светских ратова. У Институту за славистику Руске академије наука радио је од 1989. до смрти. Рођен је 1. маја 1960. у Тули а у родном граду је и умро 8. марта 2018. године. Историјски факултет Московског државног универзитета завршио је 1986. године а 1990. је одбранио кандидатску дисертацију (магистарски рад) *Формирање Радикалне странке у Србији 1881–1883*. У Институту за славистику је 1998. одбранио докторску дисертацију *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*.¹

Шемјакин је био један од водећих руских научника специјализованих за историју Србије и Балкана у новом веку, а посебно руско–српских односа и веза. У круг његових интересовања улазили су и историја Првог светског рата, те различити модернизацијски процеси у балканским државама. Као руководилац пројекта *Человек на Балканах в процессе модернизации (Човек на Балкану у процесу моернизације)* у периоду од 2002. до 2011. заслужан је за издавање чак шест тематских зборника, данас незаобилазних за проучавање друштвене и политичке историје Балкана. Као уредник вишетомне едиције *Человек на Балканах*, од којих је последња књига објављена 2016. године, Шемјакин са групом истакнутих руских историчара почиње да обрађује најважнија питања из историје државе и државних институција, друштва, политике Србије, Црне Горе, Бугарске, Босне, Грчке.²

Шемјакинове истраживачке теме концентрисане око историје односа Краљевине Србије и Руске империје, од којих су од посебне важ-

1 <https://inslav.ru/people/shemyakin-andrey-leonidovich-1960-2018> (приступљено: 29.03.2021); К. В. Никифоров, А. А. Силкин, *Андрей Шемякин о Сербии и сербах*, Русија и Србија на прелому векова: српске теме Андреја Шемјакина, Београд–Москва, 2020, 76–77.

2 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в*, Санкт–Петербург, 2002; *Человек на Балканах и процессы модернизации: синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в)*, Санкт–Петербург, 2004; *Человек на Балканах. Государство и его институты: XIX – начало XX в*, Санкт–Петербург, 2006; *Человек на Балканах: социокультурные измерения прогримасы политической модернизации: (последняя четверть цесса модернизации на Балканах: (середина XIX – середина XX в)*, Санкт–Петербург, 2007; *Человек на Балканах: власть и общество: (конец XIX – начало XX в)*, Санкт–Петербург, 2009; *Модернизация и война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн: (1912–1913)*, Москва, 2012; *Человек на Балканах: особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1921 гг*, Москва, 2016.

ности историја добровољачког покрета у српско–турском рату 1876. и делатност Николе Пашића³, оставиле су доста трага и утицаја на развој савремене српске историографије. Шемјакин је био историчар душе, осећања, утиска. Њега није занимала висока политика, међународни уговори, статистика, испитивање државних одлука кроз рашчлањивање бројних сложених друштвених, социјалних, финансијских сегмената. За њега су осећање народа, проблеми у почетним фазама развитка и деловање појединих институција, а посебно оштрина и разврат политичке борбе, били најпре израз српског менталитета, а затим последица непостојања политичке културе.⁴

Као предани приређивач архивске грађе и мемоара, Шемјакин нам је оставио и три изузетно важна тома објављене грађе под насловом *Русские о Србији и Србах*. Први том је објављен у Санкт Петербургу 2006. године – *Русские о Србији и Србах (Писъма, статъи, мемуары)*, други под насловом *Русские о Србији и Србах (архивные свидетельства)* у Москви 2014. и трећи *Русские о Србији и Србах (сербские сочинения П. А. Ровинского)* у Москви и Санкт–Петербургу 2019. године.⁵ Први том је приказ једног социо–културног контекста Србије, други по највише политичког живота, а трећи један аналитички приказ и преглед Србије и Срба кроз радове Павла А. Ровинског. Сам Андреј Шемјакин је наводио да овим зборницима тежи једној новој методолошкој парадигми: „да нововековну историју Србије не треба посматрати као целину политичких процеса (од револуције до револуције, од рата до рата или од атентата до атентата), већ као јединствен историјски процес дугачак више од два века (од Србије до Србије)...”⁶

3 На српски језик преведене су бројне Шемјакинове књиге: *Смрт грофа Вронског: поводом 125–годишњице српско–турског рата и учешћа руских добровољаца у њему*, Београд, 2002; *Митрополит Михаило и Никола Пашић: емигрантска претиска (1884–1888)*, Београд, 2004; *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд, 2008. Поред тога у бројним српским научним часописима објавио је обиље научних чланака и расправа.

4 С. Рајић, *Српска политика и друштво 19. и с почетка 20. века – парадигме Андреја Шемјакина*, Русија и Србија на прелому векова: српске теме Андреја Шемјакина, Београд–Москва, 2020, 118–119.

5 *Русские о Србији и Србах. Т. I. Писъма, статъи, мемуары*, Санкт–Петербург, 2006; *Русские о Србији и Србах. Т. II (архивные свидетельства)*, Москва, 2014; *Русские о Србији и Србах. Т. III (сербские сочинения П.А. Ровинского)*, Москва–Санкт Петербург, 2019.

6 *Русские о Србији и Србах. Т. III (сербские сочинения П. А. Ровинского)*, 21.

Вредност тротомног дела *Русские о Сербии и Сербях* огледа се у чињеници да су страни пролазници и посматрачи у свакодневном животу и обичајима других народа запажали наизглед рутинске детаље који су им били необични, а ту страну историје најчешће немамо у домаћим историјским изворима. Запажања странаца о Балканском полуострву садрже драгоцене податке из локалне и националне историје, о заједницама и народима, становништву и бројним миграцијама, верама и веровањима, црквама, о школама и образовању, о обичајима, о ношњи и изгледу кућа, путевима и хановима, рекама и мостовима, начину и условима путовања, сеоским сукобима, вишевековним конфликтима. Као што је познати Милан Ђ. Милићевић у свом *Дневнику* записао: „Истина је, да се човек привикава својим недостацима и не може их видети у тој мери као странац”.⁷ Зато „поглед другог“ доноси другачију визуру и скреће пажњу на многе непримећене, а опет занимљиве и значајне појаве у друштву. Руски путници, дипломате, војни представници су се добро уклапали у балкански миље и осетно боље су га разумели од других. О томе сликовито говори енглеска путница Мери Дарам: „Када Енглеза пошаљу на Балкан, он једва чека моменат повратка, да би заузео било које место у Европи, где му ближа духовна клима. Британски конзул често сматра, да је мудрије не учити локални језик... За Русе, са друге стране, служба на Балкану има већи значај. Полуоријентална атмосфера, која је за Енглеза непојмљива, њему је врло блиска, и осим тога, ниједан од локалних словенских дијалеката не представља посебан напор за њега.”⁸

Иако су још 1994. на српски језик преведене успомене Павла Ровинског⁹, који се сматра најбољим познаваоцем Срба и прилика у Србији друге половине 19. века, било је научно оправдано тражити још извора руске провенијенције о Србима и објавити их. Публиковање дневника војног изасланика Русије на Цетињу Потапова¹⁰ такође је био само пионирски покушај да освестимо у науци онај део који се популарно зове „поглед другог“. Шемјакинови напори на прикупљању и приређивању објављене и необјављене руске грађе о Србима су стога вредни сваке пажње.

7 М. Милићевић, *Дневник, I (1869–1872)*, прир. П. Крстић, Београд, 2011, 331.

8 М. Durham, *The Sarajevo Crime*, London, 1925, 11.

9 *Записи о Србији 1868–1869*, Нови Сад, 1994.

10 Подгорица, 2003.

*

У првом тому зборника *Русские о Србији и Србах* представљена су махом сведочанства руских путописаца и дипломатских представника о Србији. Први објављени извор представља писмо И. С. Аксакова из Београда (1860), а последње чине сећања кнеза Г. Н. Трубецког, руског посланика у Београду, и записи новинара Б. Астромова из 1915. године. Зборник садржи сведочанства 40 представника различитих професија и слојева руског друштва. Ту издвајамо истакнуте научнике и слависте: В. И. Ламанског, П. А. Ровинског, П. А. Кулаковског, А. Л. Погодина, дипломате: Н. В. Чарикова, кнеза Г. Н. Трубецког, књижевнике попут Г. И. Успенског, генерала Г. И. Бобрикова, новинаре попут кнеза В. П. Мешћерског и Б. Астромова, добровољце, учеснике српско–турског рата 1876. године: Н. В. Максимова, А. Н. Хвостова. У зборнику су представљени одломци из мемоара или путописа, различити чланци из новина и часописа, одломци из брошура и писама. Кроз њих се ближе упознајемо са карактеристикама српског друштва, размишљањима руских делатника о српској политичкој и друштвеној сцени, мишљењу о значајним личностима и догађајима. Жанровски дијапазон објављених извора је више него широк: од путописних усмена и писама до покушаја аналитичких приказа политичке сцене.

Већ у предговору Шемјакин констатује да је до првог „масовног контакта“ између Срба и Руса дошло у време доласка руских добровољаца у рату 1876. године. Сматрамо ову констатацију исправном, о чему најбоље сведоче први учесталији извештаји и запажања о Србији с почетка шездесетих година 19. века. Они одишу утисцима типичним за први сусрет појединца са непознатим, а прати их висок степен зачуђености према свему што су видели или доживели.

Писма Аксакова из Београда 1860. године *Србија и јужнословенске провинције Аустрије*, писма Ламанског из 1864. године, као и *Записи Ровинског о Београду 1868.* имају веома мало додирних тачака са научно–истраживачким делом Нила Попова – *Србија и Русија после Париског мира*, када су у питању историја Србије у доба уставобранитеља и након промене на српском престолу 1858. године. Колико су заиста два народа била братска само у „мислима“, види се по томе што су многе од поменутих личности пропутовале читаву Европу, али се јужније од Пеште нису спуштале. Када су ступили ногом у Београд шездесетих година, он им је личио на аустријско–мађарски градић, само мањи и сиромашнији, где се можете лако споразумети на немачком, али не и

на руском језику. Од карактерних црта Срба прва је примећена велика брижност која, предвиђа се исправно, може да постане и велика препрека напретку и цивилизацији.¹¹ Исто тако, поглед на политички живот, образовање, науку, на друштвене и родне односе, смело исказане у *Записима* Ровинског, често одишу површношћу у закључцима, својственим за сваки први утисак. У њима је констатована „самодовољност“ као главна одлика Срба, која слаби државни развитак од времена стицања аутономије, а посебно од пада уставобранитеља 1858. до краја друге владавине кнеза Михаила 1868. године. Њу Срби правдају чињеницом да су постигли доста с обзиром на то да су „нови“, тј. да су до јуче били турска раја.¹²

Опис натегнуте и необично загушљиве атмосфере у Београду неколико месеци пред атентат у Топчидеру занимљив је и значајан јер бележи детаље попут оних да се кнез у априлу и мају нигде у јавности није показивао, да није походио ниједну од две литерарно–музичке вечери Певачког друштва, већ се свакодневно састајао у Кошутњаку са Анком и Катарином, да нико у власти није обратио пажњу на рад шпијуна, бројне ноћне састанке, нити је потирао лажи и забуне које су престоницом и земљом о кнезу проношене.¹³ Квалитете интелигенције, како оне школоване у земљи тако и оне која се усавршавала у иностранству, Ровински негативно оцењује и у њој не види покретачку снагу друштва. Унутрашње проблеме младе Кнежевине Ровински види у „незнању и централизацији“ чији су носиоци били кнез Михаило и Илија Гарашанин, а Никола Христић прости извршитељ. Ровински осуђује што је Србија прихватала систем “деспотских” управа из Европе. За њега је симптоматично то што су сви политичари, па и кнез Михаило, стасали у Аустрији, а потом, у страху од католицизма, разбудили национална осећања и отурили науку од себе, зазирући од своје браће „Шваба“. Другим речима, прихватили су из Аустрије све лоше, а одбацили све добро. Научна критика би овим тврдњама морала да приступ и са крајњом резервом. Малобројне новине, поред званичног листа, само два полуванична, *Јединство* и *Видовдан*, утичу на непостојање јавног мњења, исправно закључује Ровински, који ипак не разуме разлику између либерала и конзервативаца у Србији крајем шездесетих година 19. века. Они су по њему једно те исто, а борба међу њима постоји једино око власти.¹⁴

11 *Русские о Сербии и Сербях*, Т. I, 43, 47.

12 *Исто*, 54–58.

13 *Исто*, 43, 47, 62–63.

14 *Исто*, 65–66, 69, 70.

Све то одаје једну веома поједностављену, црно–белу слику о Србији, њеном становништву, организацији, политичком и друштвеном животу. Из запажања Ровинског можемо закључити једино то да није био задовољан оним са чим се у Србији сусрео, што нам говори да је уочи доласка владао тек општим знањима о њој, али и бројним предрасудама. Ипак, његови свакодневни разговори са Србима и бележење догодовштина приликом обиласка земље драгоцени су за нас, утолико више што их је прибележила личност која се нашла у непознатој средини и за коју су сви обичаји и понашање мештана били необични и чудни.

Значајно је да је Павле Ровински *Записе* са пропутовања по Србији из 1867, 1868. и 1869. године највећим делом публиковао у руском угледном листу *Вестник Европы* и то баш у време избијања Источне кризе и српско–турских ратова, који су изазвали велику узнемиреност у руском јавном мњењу. Тада се заправо широка руска јавност по први пут детаљније упознавала са Србима. У томе лежи један од главних значаја путописних бележака овог аутора.

*

Други том зборника *Русские о Сербии и Сербях* садржи сведочанства руских савременика о Србији и Србима и обухвата период од преко пола века. Зборник почиње писмом В. И. Ламанског из Београда (1862), а завршава се фрагментима записа И. Г. Грицкат–Радуловић датираних почетком 1920–их. За разлику од првог тома, у овом је публикована углавном необјављена архивска грађа. Дугогодишњим истраживањима А. Л. Шемјакин је прикупио грађу из 12 архива у три државе и пет градова (Москва, Санкт–Петербург, Кијев, Одеса и Нови Сад).¹⁵ О значају овог зборника говори нам и чињеница да су у њему објављена сведочанства и запажања људи различитих професија и слојева руског друштва (чак 29 људи и једне организације). Међу њима су професори: В. И. Ла-

15 Архив внешней политики Российской империи; Государственный архив Российской Федерации; Российский государственный военно–исторический архив; Российский государственный архив социально–политической истории; Российский государственный архив литературы и искусства; Научно–исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва); Отдел рукописей Российской национальной библиотеки; Рукописное отделение Института русской литературы РАН (Пушкинского дома); Санкт–Петербургский филиал архива РАН (Санкт–Петербург); Центральный государственный исторический архив Украины; Институт рукописей Центральной научной библиотеки НАН Украины им. В. И. Вернадского (Київ); Государственный архив Одесской области (Одесса).

мански, П. А. Ровински, П. А. Кулаковски, дипломате: К. А. Губастов, В. Н. Штрандман, официри: Н. А. Сњесорев, М. А. Алексејев, ћерка руских избеглица и српски академик И. Г. Грицкат–Радуловић. Приметно је да међу њима има пуно слависта и људи из науке, што сугерише висок ниво радозналости и културе писања те групе људи. Документи се тичу етнолошких, културних и научних питања, друштвених прилика код Срба, менталитета народа, описа крајева, личности и догађаја.

У другом тому приређивач у предговору наводи да се грађа односи на политички живот Кнежевине и Краљевине Србије, мада је она тек у својој једној трећини посвећена тој теми. Друга трећина посвећена је етнографији и социолошким и културолошким питањима, а последња војним делима. Белешке, записи са путовања и писма из Србије из пера више или мање познатих руских слависта запремају мање од стотину страница другог тома.¹⁶ Они представљају углавном путописну литературу и доносе значајну етнографску грађу за простор Србије 19. века и ободног простора који се налазио у саставу суседних царевина.

Значајан део објављене грађе у другом тому потиче из пера Платона Кулаковског. Публиковани су делови из његовог *Дневника* и преписка са Иваном Аксаковим. Како је водио разговоре са значајним лицима из политичког и друштвеног живота Србије, али и са руским послаником у Београду Персијанијем, Кулаковски је донекле био упознат са важним питањима и дешавањима у земљи. Преписка се одвијала на релацији Београд – Петроград, Београд – Москва. Хронолошки, она покрива кратко раздобље од стицања државне независности 1878. до 1882. године. Оно је утолико важније јер је уследило након обелодањивања руског пројекта о Великој Бугарској, на који је сва српска јавност бурно реаговала. Чим је по молби српске владе, половином октобра 1878. пристигао у Београд да би предавао руски језик на Великој школи, овај професор Варшавског универзитета изнео је нимало ласкаве, чак ни одмерене оцене о Србима. Заузео је став увређеног Руса који незахвалним Србима не може да опрости смелост у исказивању огорчености према Аксакову због санстефанске Бугарске.

Кроз исту призму, са пуно страсти и љутње, Кулаковски гледа и извештава све време свог боравка у Србији о руско–српским односима, о либералима, Јовану Ристићу, Радивоју Милојковићу, конзервативцима, српској интелигенцији, а од 1881. године и о самом кнезу Милану Обреновићу. По Кулаковском, у Србији нема ниједне личности (осим

16 *Русские о Сербии и Сербях*, Т. II, 232–330.

пуковника Саве Грујића) која пријања уз *руску партију*, односно заговара русофилску политику из убеђења, већ се то чини искључиво из материјалне користи, очекујући новце из Русије. На изјаву руског министра просвете Толстоја да ће руски постати службени језик свих Словена, српски филолози, уједно и министри и професори, подигли су обрве, сумњајући да се не понавља прича са Етнографске изложбе из 1867. године иза које су, како су Срби мислили, стајали скривени политички циљеви, којима се малим народима и њиховим ситним и тек створеним државицама може naudити. Такву реакцију Срба Кулаковски је осудио.¹⁷

Већина истакнутих слависта чија је преписка објављена у другом тому припадали су словенофилима. Висковатов, Кулаковски и Хитров су у својим писмима обавештавали номиналног вођу ове групе И. С. Аксакова о политичком стању у Србији, односу према Русији и општесловенским перспективама. У први део извора спадају и извештаји капетана Сњесорева, члана руске војне мисије, која је током 1867. и 1868. боравила у Кнежевини. Наиме, у Србију је средином 1867. године послата званична руска војна мисија коју су чинили: Генрих А. Лер, пуковник Генералног штаба и професор тактике Николајевске академије, Василиј И. Постељников, пуковник и инжењер и Николај А. Сњесорев, артиљеријски капетан. Руски официри су се детаљно упознали са стањем у српској војсци и посетили стратешке тачке у земљи. Лер је саставио општи план деловања у случају рата, Постељников је нагласак ставио на тачке које је требало утврдити, а Сњесорев се бавио српском артиљеријом, оставивши записе о њеном стању, организацији и наоружању, те побољшањима и довођењу артиљерије у могућност да активно делује у случају рата.¹⁸ Мора се истаћи да је овде објављен само незнатан део извештаја руских официра са поменуте мисије. Њихов знатнији део није публикован, а похрањен је у руским архивима (ГАРФ, АВПРИ).

Друга група извора обухвата писану заоставштину: Е. А. Леонтовича, Ј. П. Бахметева, А. Н. Шеглова, Александровског комитета Руске социјалдемократске радничке партије, Б. Н. Јевреинова, В. В. Муравјев–Апостол–Коробина, И. Н. Сисојева, К. А. Губастова, В. П. Агапејева, В. Н. Штрандтмана, Л. Д. Троцког, И. П. Табурна, М. В. Алексејева, И. Г. Грицкат–Радуловићеве. Већим делом у питању су документа званичних руских дипломатских и војних представника. Изузетак представљају

17 Исто, 73 и даље.

18 *Воспоминания генерал–фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина 1865–1867*, под редакцией Л. Г. Захаровой, Москва, 2003, 541; Л. И. Нарочницкая, *Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856–1871*, Москва, 1960, 95–96.

поздрав српском народу руских социјал–демократа због Мајског преврата, записи Лава Троцког и Јеронима Табурна о Првом балканском рату и спис познатог слависте Ирине Грицкат–Радуловић о сећањима њених родитеља на долазак и почетак живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Објављени су поједини извештаји дипломатских представника Русије у Београду, Софији и Цетињу уочи и након Мајског преврата 1903. године. Они су корисни за упоређивање и анализе стања у Краљевини а потичу из пера руских војних агената Јевгенија Леонтовича, депеше Генералном штабу из периода 1901–1902, Ивана Сисојева (1903–1906) и Владимира Агапејева (1908–1909). У наставку су дати делови из *Балканских успомена* Василија Штрандмана за 1911. и 1912, које је Шемјакин касније приредио у посебном издању. Овде се налази и документ који баца ново светло на догађаје из почетка 1916. У питању је допис начелника штаба Ставке генерала Алексејева цару Николају II о потреби утицаја на Француску и Велику Британију ради „спасавања српске војске“. Врло је могуће да је управо он послужио као основ за чувено писмо руског владара у коме је ултимативно тражио од савезника да убрзају транспорт са албанске обале.

На крају, незаобилазан је закључни део приређивача у коме анализира степен развоја политичке културе упоређивањем руских са српским и страним сведочанствима. Шемјакин констатује да је модернизација присутна у много нижем степену од става српске историографије и примећује постојање снажних антимодернизацијских процеса, додајући „насиље као одлику политичке културе“. Преоштри закључци приређивача формиран су под утицајем руских извора тога доба који су настајали у време изузетно затегнутих билатералних односа две земље.

*

Трећи том зборника *Русские о Србији и Србах* посвећен је српском наслеђу руског научника и слависте Павла А. Ровинског. На приређивању текста и припреми коментара А. Л. Шемјакин је радио пуне две године пред смрт. Нажалост није успео да оконча рад на овом послу, иако је највећи део зборника био завршен. Завршну припрему текста за штампу урадили су његове колеге и ученици: Александар А. Силкин, Марија В. Лескинен, Јулија В. Лобачева и Никита С. Гусев.

Слависта Павле А. Ровински (1831–1916) био је познат по радovima из историје и етнографије Црне Горе. Био је сарадник бројних но-

вина и часописа, педагог. Скоро тридесет година провео је на Балкану. У Београду је боравио 1867, потом од марта 1868. до септембра наредне године. После дуже паузе, лето и јесен 1878. године, поново је провео у престоници Кнежевине Србије. Као резултат његових путовања по Србији настао је цео корпус радова који се састоји из четири путописне црте и четири чланка.¹⁹ Већи део ових извора публикован је у првом тому зборника *Русские о Сербии и Сербях*, али у изводима.

Записи Ровинског откривају нам свет обичног човека у Србији и његов менталитет. Као ниједан руски истраживач раније, Ровински је обишао готово целу Србију, упознао се са животом на селима и у градовима, спознао менталитет народа. Путовао је пешке, посећујући најудаљенија села, осликавајући живот мештана, њихове навике, размишљања. Ратови са спољним непријатељем и чести унутрашњи сукоби са крвавим исходима потакли су Ровинског да окарактерише Србе као *homo militaris*, који и године мира проводе спремајући се за рат, што је ометало њихов привредни, културни и уопште друштвени развој. Ипак, он се није дубље бавио питањима „заробљене“ земље, окружене непријатељским царствима, нити је констатовао проблем раздробљености српског народа на широком простору Балкана и северно од њега.

Квалитативно, записи Ровинског из првог и трећег тома драгоцени су за проучавање етнографских и социокултурних прилика. Исто тако, политичка и државна питања Кнежевине Србије само узгред су дотакнута. Вредновање овог другог сегмента упитно је из више разлога. Најважнији је тај што његови извори информација нису били релевантни за сложене прилике настале у време и након Источне кризе. Тенденција Ровинског да на сваком месту истакне заслуге Русије за обнову нововековних српских држава премашује његове капацитете да објасни њему савремене догађаје.²⁰

Занимљиво је да о просветним и културним установама Ровински даје тек опште податке. Његову пажњу нису задржале ни друге важне друштвене установе попут сеоске задруге, мада је приметио неке од ње-

19 Сви су објављени у трећем тому зборника *Русские о Сербии и Сербях: Два месяца в Сербии (из путевых воспоминаний)*; Белград. Его устройство и общественная жизнь. Из записок путешественника; *Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году*; *Сербская Морава. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году*; *Наши отношения к сербам (поучение из прошлого и настоящего)*; *Россия и славяне Балканского полуострова*; *Битва у Каменицы, близ Ниша (в мае 1809 года)*. (Эпизод из истории сербских войн за освобождение); *Болгарский хайдук Панайот и его записки*.

20 *Русские о Сербии и Сербях*, Т. III, 286–313, 314–317, 318–335.

них специфичности. Свеукупно запис Ровинског о задрузи не као породичној, већ политичкој јединици у Србији, по значају се издиже на прво место, у односу на друге забелешке овог аутора.²¹

*

Главна корист три тома *Русские о Сербии и Сербях* огледа се у могућности упознавања српске јавности са историјским личностима које су путовале овим просторима, што доприноси бољем увиду у њихове доживљаје и перцепције српског народа. За српску науку сазнајна вредност објављене грађе није без значаја. Њен допринос се огледа у чињеници да се ради о првим учесталим контактима између Срба и Руса након којих су обострано идеализоване представе значајно умањене. Публиковани извори шире наша сазнања о преувеличаним очекивањима како Руса од стране Срба тако и обрнуто. Ипак, извучити било какве далекосежне закључке о српско–руским односима, посебно у сфери политике, на основу ових извора није могуће. Са друге стране, објављени извори недвосмислено нам говоре да је интересовање Русије за Србију и Балкан значајно порасло крајем 19. века, о чему сведоче извештаји руских војних експерата за овај простор.²²

21 Исто, 202–205.

22 Видети: *Русские о Сербии и Сербях*, Т. II, 330–510.

“Русские о Сербии и Сербях” – Prepared Historical Sources by A. L. Shemyakin and Their Significance for the Social and Political History of Serbia

Summary

The paper analyzes three collections of historical material “Русские о Сербии и Сербях” edited by Andrey L. Shemyakin. The mentioned collections are unavoidable material for researching Serbian–Russian relations and ties in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, but also the social and political history of Serbia. Foreigners’ observations of the Balkans contain valuable data on anonymous and well-known individuals, local and national history, communities and peoples, population and numerous migrations, religions and beliefs, churches, schools and education, customs, costumes and the appearance of houses, roads and inns, rivers and bridges, the way and conditions of travel, centuries-old conflicts. In addition to enabling “Russian vision” of Serbian–Russian relations and views on Serbian society and politics “from the side”, it enables Serbian researchers to see the role of Russian political and cultural activists, and Russian diplomacy in creating political influence in the Principality and Kingdom of Serbia. From certain parts of documents, we can see an insight into the attitude of the Russian court and diplomacy towards the Serbian rulers in that period, and the cultural influence of Russia is explained. Reading the documents, one can also follow the manifestations of Russophile feelings in the work of the Serbian political elite, and how Russia treated them with respect, giving them moral and material support.